

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.73>

СУД І СУДОЧИНСТВО ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ МЕНТАЛЬНОСТІ

Вовк В.М.,

*доктор юридичних наук, професор
професор кафедри теорії та історії держави і права
Хмельницького університету імені Леоніда Юзькова*

Вовк В.М. Суд і судочинство через призму теорії ментальності.

Стаття присвячена дослідженню детермінаційного впливу ментальних настанов спільноти та явищ повсякденності на форми й історичні модифікації суду і судочинства. Акцентується увага на потребі комплексного і міждисциплінарного дослідження конкретних форм судочинства, оскільки кожна із них є предметом ментальних засад спільноти. Показано, що розгляд правових феноменів і процесів з позицій теорії ментальності в межах вітчизняного правознавства не є поширеним, хоча для суспільствознавчих наук ця проблематика була актуальною в другій половині ХХ століття. Теорію ментальності в розрізі правових досліджень можна трактувати як один із методологічних прийомів соціально-культурної антропології права (яка тісно пов'язана з теорією повсякденності). Досягнення поставленої мети стало можливим в результаті використання сучасної, постнекласичної методології, інструментарій якої дозволяє всебічно досліджувати правові явища і процеси та акцентувати увагу на їх глибинних засновках, які впродовж тривалого часу вважалися як такими, що не належать до об'єктів наукового вивчення (повсякденне життя, ментальні настанови, стереотипи, знаково-символічна сфера). Показано, що окрема культура (в нашому випадку – європейська) характеризується притаманними їй глибинними ментальними засновками, які предметнюються у всіх сферах соціального життя, в правовому в тому числі. Сучасний суд як державна інституція і судочинство як процес відправлення правосуддя в межах європейського культурного ареалу значною мірою формуються ментальними настановами, які поєднують в собі низку античних уявлень про влаштування соціального світу (пропорційність і баланс), християнські вірування (рівність), основні ліберальні цінності (свобода, справедливість). Доведено, що будь-які модернізаційні і реформаційні процеси в сфері суду і судочинства будуть ефективними лише за умови їх відповідності ментальним настановам спільноти.

Ключові слова: ментальність, суд, судочинство, історичні форми судочинства, лібералізм, права людини.

Vovk V. Court and legal proceedings through the prism of the theory of mentality.

The Article is devoted to the study of the deterministic influence of the mental guidelines of the community and the realities of everyday life on the forms and historical modifications of the court and legal proceedings. Attention is focused on the need for a comprehensive and interdisciplinary study of specific forms of legal proceedings, since each of them is an objectification of the mental foundations of the community. It is shown that the consideration of legal phenomena and processes from the standpoint of the theory of mentality within the limits of domestic jurisprudence is not widespread, although this issue was relevant for the social sciences in the second half of the 20th century. The theory of mentality in the context of legal research can be considered as one of the methodological techniques of socio-cultural anthropology of law (closely related to the theory of everyday life). Achieving this goal became possible as a result of using modern, post-non-classical methodology, the tools of which allow to comprehensively explore legal phenomena and processes and focus on their deep foundations, which for a long time were considered not belonging to the objects of scientific study (everyday life, mental guidelines, stereotypes, sign-symbolic sphere). It is demonstrated that a separate culture (in our case, European) is characterized by its inherent deep mental foundations, which are objectified in all spheres of social life, including legal ones. The modern court as a state institution and legal proceedings as a process of administering justice within the European cultural area are largely shaped by mental guidelines that combine a number of ancient ideas about the structure of the social world (proportionality and balance), Christian beliefs (equality), basic liberal values (freedom, justice). It has been proved that any modernization and reform processes in the field of court and legal proceedings

will be effective only if they correspond to the mental guidelines of the community.

Keywords: mentality, court, legal proceedings, historical forms of legal proceedings, liberalism, human rights.

Постановка проблеми. Сучасне соціальне життя настільки динамічне, що людина не може охопити усю повноту змін, які є контекстом її існування. В результаті очевидним є той стан осмислення суспільних процесів та явищ дисциплінами суспільствознавчого і гуманітарного спрямування, який часто називають кризовим. Тобто суспільствознавство і гуманітаристика невзможі продовжувати дослідження та пояснення реалій суспільного життя, спираючись на установлені, традиційні методологічні інструменти. Про «кризовість» у суспільствознавстві заговорили з 70-х років ХХ століття [1]. Сприяє вказаній «кризовості» і та обставина, що і дотепер незакінчені дискусії щодо феномену сучасності та змістовного наповнення поняття для позначення цього періоду в житті людства (нинішній історичний і соціокультурний період найчастіше позначають як: епоха постмодернізму, постіндустріальне або інформаційне суспільство), що і приводить до так званих методологічних зсувів у суспільних і гуманітарних науках. Суспільствознавчі і гуманітарні науки в ХХІ столітті переживають дві метаморфози – лінгвістичний поворот (мова трактується не як простий засіб пізнання, а визнається культурно-історичним явищем) і зміщення інтересу досліджень «від «центральної» області дійсності до «периферійної»: від високої політики – до повсякденного життя, від науки – до віри і окультизму, від свідомого – до безсвідомого тощо. Наслідком цього відцентрування стала поява кількох нових напрямків, до яких належить і вивчення ментальності» [2, с. 138].

Стан дослідження. В українському правознавстві спроби дослідження суду і судочинства з позицій теорії ментальності представлені роботами О. Кошової, І. Ніколаєнка, В. Рудюка, дотичними до теми є роботи Є. Копельців-Левицької, П. Белтаджи.

Мета цієї статті полягає у розкритті детермінації форм, процедур та алгоритмів діяльності суду і судочинства глибинними світоглядними настановами конкретного суспільства через призму теорії ментальності, виходячи з тези, в основі правових практик лежать ментальна і поведінкова активність людини. Досягнення поставленої мети можливе за умови розкриття основного евристичного значення теорії ментальності для дослідження змісту і форм суду і судочинства, а також використання низки наукових методів, серед яких особливе місце належить методу моделювання та методу інтерпретації.

Виклад матеріалу дослідження. Правознавство та юридичні науки не є винятком у ситуації, що склалася, вони сьогодні теж перебувають у пошуках методологічного інструментарію, який би забезпечив адекватне дослідження права і правових процесів в їх сучасній динаміці. Як зауважує О. Кошова, «Некласична парадигма намагається підкреслити і відітнути роль ціннісно-смыслової мотивації соціальної діяльності індивіда, а також довести, що соціальні інститути створені самими індивідами, а тому зміна функцій цих інститутів залежить від змін ціннісно-смыслових орієнтацій індивідів» [3, с. 88]. Саме тому сучасне правознавство та теоретичні дослідження в царині правових явищ і правової реальності можливі за рахунок застосування сучасних методологічних інструментів, як новітніх, так і запозичених з інших наук. Окрім того, сьогодні під впливом сучасного холізму все важче витримувати демаркаційні межі наук, що сприяє взаємозбагаченню останніх та проведенню більш ґрунтовних досліджень.

Видається, що теорія ментальностей є одним із таких методологічних прийомів соціально-культурної антропології права (яка тісно пов'язана з теорією повсякденності). Застосування цього методологічного прийому демонструє новий погляд та уможливорює вивчення нових аспектів традиційних об'єктів досліджень у сфері права, адже «ауковий інтерес до проблем ментальності активізувався в середині ХХ століття. У тогочасних працях увагу під час визначення поняття зосереджували на історичних умовах як факторі формування ментальності. Керуючись традиціями французької історичної школи Анналів, автори пов'язували поняття з «духом» певного часу. Таку позицію поділяють і сучасні дослідники. Нині ментальність вивчають у різних аспектах, однак історико-філософський напрям посідає в наукових дослідженнях ментальності чільне місце. Специфіка менталітету виявляється, передусім, відповідно до етнічних, національних, антропологічних характеристик» [4, с. 22]. Зокрема, саме з огляду на теорію ментальності можна досліджувати суд і судочинство, виявляючи при цьому їх глибинні засновки та розуміючи національну специфіку вказаних правових інститутів та глибше розуміючи історичні форми судочинства, а не лише проводити наукові розвідки в напрямку правової компоративістики.

Щодо досліджень історичних форм суду і судочинства через призму теорії ментальності з віднаходженням глибинних детермінант конкретно-історичних модифікацій цих соціально-правових практик, то воно може бути вдалим завдяки використанню не лише потенціалу правової науки, але й здобуткам історичної науки, етнографії, культурології, соціальної психології, етнопсихології та ін. (а саме такий комплексний підхід і передбачає теорія ментальності). Розглядаючи особливості

історичних форм суду і судочинства з позицій теорії ментальності стає зрозумілим, чим зумовлені відмінності у формах відправлення правосуддя за наявності одних і тих же цілей – встановлення справедливості, відновлення порушеного права тощо. Пояснювальним чинником наявності історичних модифікацій суду і судочинства (в межах цієї статті) є панівна картина світу і ментальність конкретної культури (спільноти).

Історично сформовані моделі суду і судочинства є предметним втіленням панівних суспільних ідеалів і цінностей, органічним представленням етнокультурних традицій та уявлень про суд і справедливість. В цьому контексті по-особливному звучать слова Г. Бермана: «Реалізація справедливості завжди проголошувалася як месіанський ідеал самого права; спочатку вона асоціювалася (в часи Папської революції) зі Страшним Судом і царством Божим, потім (в часи революції в Німеччині) – з християнською совістю, пізніше (в часи Англійської революції) – з суспільним духом, справедливістю і традиціями минулого, ще пізніше (в часи Французької та Американської революцій) – з громадською думкою, розумом і правами людини, і нарешті зовсім недавно (в часи Російської революції) – з колективізмом, плановою економікою і соціальною рівністю» [5, с. 37].

Щодо обґрунтованості розгляду особливостей суду і судочинства через призму ментальності, то воно підтверджується наявністю елементів, процедур, алгоритмів, знаково-символічного шереху в національних процесах відправлення правосуддя та особливостях устрою і функціонування суду як державного органу, які мають глибинний характер та відповідають панівним світоглядним настановам конкретного суспільства (або як в нашому випадку – європейської культури).

Дослідження суду і судочинства саме з позицій теорії ментальності у вітчизняних реаліях є актуальним, оскільки в умовах сьогодення цілком зрозумілі є те, що євроінтеграційний шлях України є очевидним і безсумнівним: Україна як частина європейської культури існує в системі європейських життєво-важливих координат, вибудовуючи своє життя відповідно до загальнолюдських та європейських цінностей. Європейська культура, ґрунтуючись на засадах індивідуалізму, персонентризму, свободи і справедливості, вибудувала своє власне судочинство і суд, які стали однією із форм о-предметнення глибинних світоглядних настанов європейців. Ці глибинні настанови є результатом органічного поєднання колективних архетипів і стереотипів, християнських вірувань і секулярних поглядів на світ і місце людини в цьому світі: «ментальність – це поєднання способів і змістів мислення і сприйняття, які є визначальними для конкретної спільноти в даний час... це значимі для конкретної культури базові переконання: ідеологічні, політичні, релігійні, етичні та

інші концепції, якими пронизані релігії, культури і мистецтва тією мірою, якою вони усвідомлюються. Вони можуть бути вербалізовані, (хоча б потенційно, абстрактно, як наприклад, уявлення, втілені в образах, метафорах, алегоріях) і є предметом дискурсивної рефлексії» [6, с. 13].

Вказаний комплекс соціальних феноменів впливає на форми, якість і принципи функціонування інститутів громадянського суспільства і державних інституцій. Дієвість державних інститутів, їх легітимність значною мірою залежить від панівних суспільних настанов і цінностей, зміна яких не відбувається за рахунок волюнтаристських розпоряджень або змін в законодавстві, тобто потрібні зміни в «колективному ментальному» (А. Дюпрон). В цьому питанні можна погодитися з Ф. Броделем, який вважав, що політичні зміни досягаються в короткі терміни, середні терміни потрібні для економічних перетворень, а зміна змістовного рівня соціальних процесів можлива лише «в часі великої тривалості» («la longue durée»). Таким чином, ефективність суду та усіх судових процесів, включаючи процес відправлення правосуддя, тотально не детермінується законотворчістю і волюнтаристськими розпорядженнями, а має відповідати ментальним настановам конкретного суспільства. Адже ментальність є базовою характеристикою кожного соціуму, а людина як соціокультурний суб'єкт є творцем картини світу, в тому числі і правової. Прикладом неефективного законодавчого введення у вітчизняне судочинство є інститут присяжних засідателів. Інститут присяжних засідателів в Україні працює як формальний інститут відповідно до норм чинного законодавства, але реально він може працювати лише в суспільствах, де судова влада є реальністю, а суддя не є особою, яка одноосібно приймає рішення. Маємо справу із початковими моментами у зміні глибинних уявлень українців про суд, суддю і судочинство, які містять значний масив радянської правової культури, що позначається на довірі до суду як інституції і до суддів як осіб, які відправляють правосуддя.

Україна впродовж тривалого часу перебуває в так званому транзитивному стані, який в силу низки причин затягнувся. Одним із векторів цієї транзитивності є євроінтеграційні процеси і в частині суду і судочинства. Насьогодні можемо стверджувати, що є досить помітним ефективний процес трансформації вітчизняного суду і судочинства, відповідно до європейських зразків, що лише підкреслює приналежність України до європейської культури. Європейська культура сформувала свій історико-культурний тип суду і судочинства, який ґрунтується на таких світоглядно-ціннісних засновках як індивідуалізм, персонентризм, свобода вибору, відповідальність, і спирається на систему ліберальних цінностей (справедливість, свобода, рівність, гуманізм), які

є стрижнем лібералізму та сучасних його модифікацій – неолібералізму, ордолібералізму, лібертаріанізму. Попри наявність чисельних модифікацій, незмінним залишається ядро класичного лібералізму як практики свободи мислення, яке працює у всіх його подальших варіантах: «держава виконує цей обов'язок, якщо дозволяє своїм громадянам не відчувати несправедливого чи непотрібного втручання при реалізації вибраних ними цілей» [7, с. 99]; між державою, в особі уряду, та індивідом встановлюються паритетні відносини (що робить їх рівними у захисті судом); держава зобов'язана на законодавчому рівні захищати людську гідність та особисту автономію. У березні 2023 року до Верховної Ради України був поданий законопроект про партнерства, що реєструються (автори законопроекту посилаються на соціологічні опитування, які засвідчують, що 50 відсотків українців готові до легалізації одностатевих шлюбів). Якщо дані соціологічного опитування вірні, то можна констатувати, що українське суспільство наполовину є негомофобним, а це засвідчує серйозні зміни як в картині світу українців, так і в їх ціннісно-ідеологічному шереху. В разі прийняття цього закону, суттєві зміни відбудуться і в судочинстві, зокрема в цивільному, в межах якого розглядаються майнові і сімейні спори.

Суд і судочинство як сфери суспільного життя експлікують в собі картину світу, яка є актуальною для певної спільноти на конкретному етапі розвитку. Саме цим можна пояснити низку традиційних елементів в процесі відправлення правосуддя, які носять символічно-знаковий характер або є даниною традиції, але при цьому повною мірою відповідають наявній картині світу. Наприклад, західноєвропейські судді ще донедавна та адвокати під час судових засідань вдягали перуки в обов'язковому порядку: у Великобританії адвокати різних судових інстанцій носили перуки з XVII століття, а їх офіційне використання було законодавчо оформлене в англійському загальному праві у 40-х роках XIX століття. Й. Хейзинга у своїй всесвітньовідомій праці «Людина, яка грає» розкриває культурно-історичні детермінанти визнання перуки одним із символів судової влади в Англії: «Чи досліджувався цей костюм англійських законників з точки зору його етнологічного значення? Мені здається, що зв'язок з модою на перуки у XVII і XVIII століттях відіграє тут лише другорядну роль. По суті, wig [перука] продовжує собою давню відмітну ознаку англійських знавців права, а саме *coif*, першопочатково – білу щільнооблягаючу шапочку, яка до цього часу представлена білою канвою підкладки перуки нинішнього судді в Англії. Але і сама суддівська перука є чимось більше, ніж реліктом попереднього церемоніального одягу» [8, с. 94-95].

З сучасного погляду, перуки не несуть ніякого функціонального-інформативного навантаження,

окрім виконання сигнальної функції – людина в перуці має право на участь в процесі як особа, яка наділена особливими повноваженнями. Варто зазначити, що під впливом серйозних змін у системі суспільних цінностей, зокрема, нового змістовного наповнення толерантності та підвищення цінності комфортності для людини та демократичності у Великобританії були введені послаблення щодо обов'язковості носіння перук, хоча ці зміни не торкнулися кримінальних судових процесів: «Перука є дуже важливою частиною системи кримінального судочинства, оскільки адвокати — це незалежні професіонали, які борються за людину і відстоюють їх справи. Вони не мають особистого інтересу до справи. А перука підкреслює їх анонімність, дистанціювання та нейтральність у судовому процесі» [9]. Отже, в традиційних уявленнях, суддівська перука – це не спосіб маскуванню естетичних недоліків, не засіб відносної автономності і невпізнаності на вулицях міста, а наочно-візуальна демонстрація основних принципів європейського правосуддя – нейтральності, дистанціювання, об'єктивності, особистої незацікавленості судді при розгляді конкретної справи. Така ж ситуація і з суддівською мантією, але як зауважує П. Расмуссен, суддя з Канади: «Мантія передає відчуття урочистості і гідності правосуддя». Визнання правосуддя як урочистого і гідного дійства можливе за умови довіри до суду як «безстороннього третього», як можливості справедливого вирішення спору і відновлення порушених прав. Справа не в театральності деяких аксесуарів «уніформи» суддів чи адвокатів, а в безумовній довірі європейців саме до суду як інстанції.

Ментальні настанови європейців значною мірою сформували та надали статусу виняткової соціально-правової цінності правам людини (завдяки світоглядним революціям XVII століття сучасна європейська політико-правова культура немислима без прав людини), що безпосередньо позначається на роботі судів в процесі розгляду конкретних справ. Конституції європейських демократичних держав, закріплюючи та охороняючи права людини, таким чином задають стандарти для розгляду справ та прийняття рішень. Функціонування Європейського Суду з прав людини є цьому підтвердженням. Натомість, що попри багатостолітню історію колоніальної системи та яскраво виражені європейстичні заходи в колоніях, значна кількість правових явищ так і не прижилася і не стала актуальною. Показовим в цьому сенсі є питання універсальності прав людини. Зокрема в країнах ісламу, які здобули свободу від колоніального гніту, права людини в європейському розумінні не працюють, а це означає, що і судочинство цих держав не визнає пріоритет прав людини в процесі розгляду конкретної справи. Більше того, зберігаються орда-

лії, карати без суду можна за порушення носіння хіджабу тощо.

Висновки. Сучасна методологічна ситуація дозволяє нам стверджувати, що правові феномени, по-перше, є невід'ємними складниками соціально-культурного буття людини, по-друге, вони є похідними від світоглядно-ідеологічного універсуму кожної культури та ментальних настанов, по-третє, вони перебувають тільки в людській репрезентації (не у формі бездушних положень і норм, а лише в реальній життєвій практиці певної людської спільноти).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Gouldner A. *The Coming Crisis of Western Sociology*. L., 1971.
2. Петінова О.Б. Ментальність як соціокультурний феномен в контексті соціально-філософського аналізу. *Культура народів Причорномор'я*. 2004. № 48, Т. 1. С. 138–143.
3. Кошова О.В. *Судова влада як соціокультурний феномен* : дис. ... канд. філос. наук: 12.00.12. Київ, 2016. 198 с.
4. Балтаджи П.М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С. 21–28.
5. Berman H. *Law and Revolution: The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard. 1983. 782 p.
6. Богомаз С. Ментальність: проблемне поле в гуманітарному пізнанні. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2017. № 7. С. 6–17. <https://doi.org/10.31812/psychology.v7i.7253>.
7. Skinner Q. *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press. 2000. 120 p.
8. Хейзинга Й. *Номо Ludens*; Статті по історії культури. Комент. Д.Э. Харитоновича. М.: Прогресс – Традиция. 1997. 416 с.
9. Чому перука адвоката знову набуває популярності в Англії. URL: <https://yur-gazeta.com/golovna/chomu-peruka-advokata-znovu-nabuvae-populyarnosti-v-angliyi.html>.